Зміст

Пролог 9

I. Новий реалізм 17

II. Справжній «Володар мух» 36

Частина перша. **Природний стан людини** 55

III. Народження *Homo pupry* 62

IV. Полковник Маршалл і солдати, які не стали стріляти 87

V. Прокляття цивілізації 107

VI. Таємниця острова Пасхи 127

Частина друга. **Після Аушвіца** 149

VII. У підвалі Стенфордського університету 153

VIII. Експеримент Стенлі Мілґрема 171

IX. Смерть Кетрін Сьюзен Дженовезе 191

Частина третя. **Чому хороші люди стають поганими** 207

X. Як засліплює співпереживання 212

XI. Як розбещує влада 233

XII. У чому помилилося Просвітництво 250

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

Частина четверта. **Новий реалізм** 259

XIII. Сила внутрішньої мотивації 271

XIV. *Homo ludens* 286

XV. Яка на вигляд справжня демократія ... 303

Частина п'ята. **Підставити другу щоку** 325

XVI. Чаювання з терористами 330

XVII. Найкращий засіб від ненависті, несправедливості й упередження 352

XVIII. Коли солдати залишили окопи 368

Епілог 381

Подяки 401

Примітки 403

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

Пролог

Напередодні Другої світової війни командування британської армії опинилося перед екзистенційною загрозою. Лондону загрожувала серйозна небезпека. Місто, за словами Вінстона Черчилля, перетворилося на «найбільшу мішень у світі, таку собі величезну, жирну, породисту корову, яку прив'язали десь у лісі, щоб приманювати хижих звірів»[1].

Хижими звірами були, звісно, Адольф Гітлер і його військова машина. Якби британське населення не витримало терору його бомбардувальників, це означало б кінець нації. «Завмруть перевезення, безхатченки кричатимуть про допомогу, місто перетвориться на справжнє пекло», — такі побоювання висловлював британський генерал[2]. Мільйони мирних жителів зламалися б під натиском, й армія навіть не прийшла б до бою — вона була б зайнята стримуванням істеричного натовпу. Черчилль передбачав, що принаймні три-чотири мільйони лондонців покинуть місто.

Якщо ви прагнете дізнатися, як звалити на людські голови всі біди світу, прочитайте лише одну книгу: *Psychologie des foules* — «Психологія мас», — яку написав один із найвпливовіших науковців свого часу, француз на ім'я Ґюстав Ле Бон. Гітлер проштудіював її від палітурки до палітурки. Читали її і Муссоліні, Сталін, Черчилль та Рузвельт.

Ле Бон у своїй книзі детально описує, як люди реагують на кризові ситуації. Майже з перших сторінок він стверджує: «Людина спускається на кілька сходинок нижче сходами цивілізації»[3]. Коли вибухають паніка й насильство, ми, люди, розкриваємо свою справжню природу.

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

* * *

19 жовтня 1939 року Гітлер представив своїм генералам план німецького нападу. «Безжалісно застосовувати повітряні сили проти серця британської волі до опору, — наказав він. — Розпочати підготовку до атаки найближчим часом»[4].

Уся Британія завмерла в очікуванні лиха. Розглядався відчайдушний план викопати мережу підземних сховищ у Лондоні, але врешті-решт його відхилили через занепокоєння, що паралізоване страхом населення відмовиться знову виходити на поверхню. Останньої миті кілька психіатричних лікарень розбили за містом польові табори, щоб надавати допомогу першій хвилі жертв.

І ось страшний день настав.

7 вересня 1940 року 348 німецьких бомбардувальників перетнули Ла-Манш. Цей день потішив лондонців гарною погодою, і коли о 16:43 заревіли сирени, до неба звели очі тисячі людей, які насолоджувалися прогулянкою. Той вересневий день увійде в історію як «Чорна субота», а згодом як «Бліц». Протягом наступних дев'яти місяців тільки на Лондон буде скинуто понад 80 000 бомб. Ущент було знищено цілі райони. Мільйони будівель у столиці були пошкоджені або зруйновані, а понад 40 000 людей у Великій Британії загинули.

Тож як відреагували британці? Що сталося, коли країну місяцями невпинно бомбардували? Чи люди втратили розум? Чи поводилися вони як дикі звірі?

Я розпочну зі свідчень одного канадського психіатра.

У жовтні 1940 року доктор Джон Маккерді відвідував бідні околиці в південно-східній частині Лондона, яка особливо постраждала під час повітряної атаки. Усе, що залишилося від цілого району, — це незліченні кратери від вибухів і зруйновані будинки. Якби «справжнє пекло» існувало десь на землі, воно було б саме тут.

То що ж побачив доктор, коли пролунала чергова повітряна тривога? «Маленькі хлопчики не припинили своїх

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

вуличних ігор, покупці й далі торгувалися з продавцями, знуджений поліціянт байдуже регулював рух, а велосипедисти так само кидали виклик смерті і правилам дорожнього руху. Хоч куди б я поглянув, ніхто й на мить не подивився на небо»[5].

Узагалі кожен, хто згадував «Бліц», у своїх розповідях завжди дивувався тому неймовірному спокою, який панував у Лондоні в ті місяці. Один американський журналіст, який брав інтерв'ю у британського подружжя в їхній кухні, зазначив, що вони сьорбали чай, навіть коли шибки дзвеніли в рамах. «Невже вам не страшно?» — запитав журналіст. «О ні, — відповіли йому. — Що хорошого було б із того, якби ми боялися?»[6].

Вочевидь, Гітлер дечого не врахував: він забув про квінтесенцію британського характеру — твердість духу. А ще про іронічне почуття гумору, яким звеселяли власники магазинів, розвішуючи перед своїми зруйнованими приміщеннями таблички з надписами: «Ми відкриті — більше, ніж зазвичай». Власники пабів не відставали, дехто працював посеред розрухи з таким гаслом: «Вікна вибиті, але в нас ви все одно зігрієтесь. Заходьте й переконайтеся»[7].

Британці ставилися до нальотів німецької авіації приблизно як до затримки поїзда. Дратує, не без цього, але загалом можна й потерпіти. Залізничні сполучення, до речі, під час «Бліцу» працювали, і тактика Гітлера майже не залишила сліду на вітчизняній економіці. Більш збитковим для британської військової машини був Великодній понеділок у квітні 1941 року, коли ніхто не вийшов на роботу через вихідний[8].

Протягом кількох тижнів після того, як німці розпочали серію бомбардувань, про ситуацію в повітрі сповіщали наче про прогноз погоди: «Сьогодні ввечері очікуйте бомбопад»[9]. За словами американського спостерігача, «нудьга швидко поборола всі інші почуття й відчуття англійців, тому ніхто більше не ховається в укриття»[10].

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

А як щодо морального спустошення? Що сталося з мільйонами травмованих жертв, про яких попереджали експерти? Хоч як дивно, їх просто не було. Звісно, люди страшенно сумували, лютували й журилися за втраченими близькими. Але палати в психіатричних лікарнях залишалися порожніми. Ба більше, психічне здоров'я населення значно поліпшилося. Алкоголізм пішов на спад. Самогубств стало менше, ніж за мирних часів. Після закінчення війни багато британців навіть сумували за днями «Бліцу», коли люди допомагали одне одному й нікого не хвилювало, хто яку партію обстоює чи скільки грошей заробляє[11].

«Британське суспільство багато в чому зміцнилося завдяки "Бліцу", — писав пізніше британський історик. — Певно, це розчарувало Гітлера»[12].

Ось так виявилося, що теорії великого знавця психології натовпу Ґюстава Ле Бона насправді далекі від істини. Криза пробудила в людях не найгірше, а *найкраще*. Коли вже на те пішло, англійці навіть дещо піднялися сходами цивілізації. «Мужність, гумор і доброта звичайних людей, — поділилася у своєму щоденнику одна американська журналістка, — не перестають вражати в реаліях, які з багатьох причин можна назвати кошмарними»[13].

Ці несподівані наслідки німецьких бомбардувань призвели до суперечок про вибір стратегії Великої Британії. Королівські військово-повітряні сили готувалися розгорнути власну ескадрилью бомбардувальників проти ворога, і тоді постало питання, як зробити це найефективніше.

Цікаво, але навіть з огляду на всі свідчення військові експерти країни й надалі підтримували ідею про те, що моральний дух нації можна підірвати бомбардуваннями. Так, із британцями цей план не спрацював, міркували вони, але британці — особливий випадок. Жодному іншому народові на планеті не зрівнятися з їхніми врівноваженістю та стійкістю. Що вже й казати про німців, чий вроджений «брак

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

моральної твердості» означав, що вони «не витримають і чверті бомбардувань», які пережили британці[14].

Серед тих, хто підтримував цю думку, був близький друг Черчилля Фредерік Ліндеманн, також відомий як лорд Червелл. Одна рідкісна фотографія зображає його як високого чоловіка в касці, що спирається на ціпок і дивиться на вас із крижаним виразом обличчя[15]. У запеклих дебатах щодо повітряної стратегії Ліндеманн залишався непохитним: бомбардування *працює*. Як і Ґюстав Ле Бон, він мав несхвальний погляд на маси й уважав людей за боягузів, які легко впадають у паніку.

Щоб підтвердити свою правоту, Ліндеманн відправив групу психіатрів у Бірмінґем і Галл — два міста, що особливо постраждали від німецьких бомбардувань. Було опитано сотні чоловіків, жінок і дітей, які втратили домівки під час «Бліцу»: у них цікавилися про найдрібніші подробиці — «аж до кількості випитих пінт і куплених в аптеках таблеток аспірину»[16].

За кілька місяців група повідомила Ліндеманну результати дослідження. Висновок, надрукований великими літерами на титульній сторінці, був такий:

> Немає жодного доказу пригнічення морального духу[17].

То що ж Фредерік Ліндеманн зробив із цим однозначним висновком? Він його проігнорував. Для себе Ліндеманн уже вирішив, що стратегічне бомбардування — варіант безпрограшний і якісь там факти його думки не змінять.

Тому звіт, який він надіслав Черчиллю, був геть іншим:

> *Дослідження показало, що руйнування власного будинку — найбільша небезпека для морального духу. Виявилося, що людині це завдає більшого болю, аніж смерть друга чи навіть родича. У Галлі були очевидні ознаки зломленості, хоча було знищено лише одну десяту частину всіх будівель. З огляду на наведені вище цифри ми можемо завдати стільки ж шкоди кожному з 58 головних німецьких міст. Немає жодного сумніву, що це зламає дух німецького народу*[18].

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

* * *

Ось так і завершилася дискусія про ефективність бомбардування. Уся ця історія, як писав пізніше один історик, «смерділа полюванням на відьом»[19]. Доброчесні науковці, які виступали проти тактики нападу на мирне населення Німеччини, були офіційно проголошені боягузами або взагалі зрадниками.

Тим часом прибічники бомбардування вважали, що ворогові потрібно завдати куди більш жорсткого відповідного удару. Черчилль подав сигнал, і над Німеччиною розверзлося пекло. Коли бомби нарешті перестали сипатися з неба, жертв було вдесятеро більше, ніж після «Бліцу». За одну ніч у Дрездені вбили більше чоловіків, жінок і дітей, ніж у Лондоні за всю війну. Понад половину міст Німеччини було знищено. Країна перетворилася на велику купу тліючих руїн.

Упродовж усієї війни працювала лише невелика група Об'єднаних військово-повітряних сил, яка завдавала ударів безпосередньо по стратегічних цілях, як-от заводи й мости. Однак Черчилль до останніх місяців наполягав, що найнадійніший спосіб виграти війну — бомбардування цивільного населення задля зламу морального духу ворожої нації. У січні 1944 року меморандум Королівських ВПС із задоволенням підтримав цю думку: «Що більше ми скидаємо бомб, то більш задовільного результату досягаємо».

Прем'єр-міністр підкреслив ці слова своєю знаменитою червоною ручкою[20].

Тож чи мали бомбардування передбачуваний ефект?

Дозвольте мені знову почати зі свідчень авторитетного психіатра. У період із травня по липень 1945 року доктор Фрідріх Пансе опитав майже сотню німців, чиї будинки були зруйновані. «Коли все скінчилося, — розповів йому один з опитаних, — неймовірно сповнений сил, я закурив сигару». Загалом після рейду, за словами іншого очевидця, люди відчували ейфорію, «наче після виграної війни»[21].

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>